

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יט, תשכ"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לתולדותיו של חידוש לשוני – "מחרך"

ב"מילון הלשון העברית" של אליעזר בן יהודה, כרך ו, ע' 2933, מובאת המלה מַחֲרֵךְ, ולצדה הסימן ::, הוא הסימן למלים מהספרות שלאחרי התלמוד, מימי הגאונים ואילך. וכך הסברה של המלה:

"כמו חרך, במש' סדק דק: מצע שרף תחתיו (תחת האילן) הן ישתרע ובמחרכים בין בקע או נקב יציץ זעיר שם וזעיר שם החוצה (רמח"ל, לישרים תהלה א). — ובהשאלה, במשמ' חלון: מבין מחרכי חותם תכנית הטבע היפה מחזה אלוה נחזה (שיר בספר למודי הטבע)".

עד כאן דבריו של אליעזר בן-יהודה.

בדיקה במקורותיה של מלה זו, כפי שצוינו ע"י בן-יהודה, מעלה ראשית כול, כי חלה טעות במראה המקום מ"לישרים תהלה", והחרוזים המובאים לעיל הם לא בחלק א, כפי שצוין במילון, אלא בחלק ב, עניין ב, במונולוג של מחקר הפותח במלים "הולך ותר הנני", אותו מונולוג ששמו יצא לתהילה בקרב שוחרי השירה העברית מימי רמח"ל ועד לסופה של תקופת ההשכלה.

ואילו בדיקה נוספת של המובאה על פי ההוצאה הראשונה של "לישרים תהלה" (אמסטרדם תק"ג), שיצאה עוד בחייו של רמח"ל ובפיקוחו, וכן על פי ההוצאה השנייה (ברלין תק"ם, ע"י ר' שלמה דובנא) והוצאות שונות שלאחר מכן (ובכללן "ספר המחזות" של רמח"ל ע"י שמעון גינצבורג,

תל־אביב תרפ"ז) מעלה, למרבה ההפתעה, כי באותה מובאה נדפס וכמחזכים (במ"ם צרויה), דהיינו: וכמו מן חרכים. אכן, בקצת הוצאות של "לישרים תהלה" (כגון וארשה 1859, תל־אביב תש"ט) הניקוד של מלה זו הוא אחר, והמ"ם באה פתוחה: וכמחזכים. ויש אף הוצאות (כגון למברג 1859, שם 1879), שבהן הכ' נתחלפה בב': ובמחזכים. ועותק מאחת ההוצאות האלו של "לישרים תהלה", מן הסוג האחרון, שבהן המלה וכמחזכים שובשה ביותר, דווקא הוא נודמן לידיו של אליעזר בן־יהודה, ועל פי הניקוד שלה (במ"ם פתוחה) ייחס לרמח"ל את האבהות לשם־העצם המוזר מחרך, שהוראתו אינה שונה מזו של שם־העצם המקראי חרך, והוא אפוא מיותר לחלוטין. הסיבה ל"תיקונים", במרוצת הזמן, במלה וכמחזכים תוסבר להלן.

ואולם, כאמור בראשית דברינו, מביא בן־יהודה עוד מקור אחד למלה מוזרה זו מחרך, והוא "שיר בספר למודי הטבע". הכוונה לשיר הכלול באיגרת רעים, בשם "תהילה למשה", מאת המשכיל יוסף סג"ל איש בז'אני שבגאליציה המזרחית, איגרת שניתנה בראש ספרו של משה מרדכי יובל "לימודי הטבע", חלק א (צ'רנוביץ 1836). באותו שיר לכבוד מחבר "לימודי הטבע", משה מרדכי יובל איש ברודי, דף ד, ראש ע"ב, אנו קוראים: "מבין מחרכי חותם תכנית, הטבע היפה, / מחזה אלוה נחזה, השקפתו וטובו נשקפה".

וכאן יש לציין, כי בכל ההוצאות של "לישרים תהלה" עד לשנת 1836 (ומספרן לא פחות משתים עשרה, ראה: נ' בן־מנחם, כתבי רבי משה חיים לוצאטו, רשימה ביבליוגראפית, ירושלים תשי"א), היא שנת צאתו של הספר "לימודי הטבע",

שבו נתפרסם שירו הנזכר של „האברך המליץ מוהר״ר יוסף סג״ל” (כפי כינויו של מחבר השיר ברשימת „קריאי מועד, אנשי שם, אשר באו על החתום לקחת את הספר למודי הטבע במחיר רייניש כסף מאת המחבר”, אשר נדפסה בסוף הספר „לימודי הטבע”), המ״ם במלה וכמחרכים במובאה הנ״ל היא בצירי, ובכן לא בהשפעת ניקודה המשובש של המלה וכמחרכים ב„לישרים תהלה” באה המלה המזורה, המחודשת, מחרך, בשירו הנ״ל של יוסף סג״ל. יוצא אפוא לפי המובאות במילונו של אליעזר בן־יהודה, כי אותו אברך־משכיל פרובינציאלי יוסף סג״ל הוא שהעז להמציא את המלה מחרך. הדבר נראה מוזר, ואינו מתקבל על הדעת.

ואכן אין המלה מחרך המצאתו של יוסף סג״ל, אלא של אביר השירה העברית בדור ההשכלה הראשון בגרמניה, נפת לי הירץ ויזל: „שירי תפארת” שלו, שיר א (דף ז, ראש ע״א, על פי ההוצאה הראשונה, ברלין תקמ״ט), נמצא החרוז „ממחרכיו הציץ אליהם אל מושיע”. בהשפעת חרוז זה נטל לעצמו אף האברך יוסף סג״ל את הרשות להשתמש בחידוש הלשוני מחרך בשירו. מקור ראשון זה, „שירי תפארת” של ויזל, נעלם מעיני בן־יהודה, ואילו העותק של „לישרים תהלה”, שעליו הסתמך, היה מאחת ההוצאות שבהן שובש ניקוד המלה וכמחרכים (כמוסבר למעלה), וכך הוטעה בקביעת האבהות של המלה „מחרך”.

ואולם מה הניע את נפתלי הירץ ויזל לחדש את המלה מחרך? סבורני שהוא הגיע לכך בהשפעת המובאה הנ״ל מ„לישרים תהלה”. רמח״ל כתב שם וכמחרכים במקום „וכמו מן חרכים”, כי הוא חשב, ובדין, כי מותר לצרף את שתי

מלות היחס כמו ומן למלה אחת כמן, כשם שמצוי במקרא צירוף מלות היחס כמו ועל («כעל כל הון», תהלים קיט, יד). ואולם הצירוף של כמו למן אינו מצוי במפורש במקרא, ואילו הדיבור «כמשלש חדשים» (בראשית לח, כד) אין הוראתו «כמו מן שלושה חדשים», אלא כפי פירושו של רש"י: «ולשון כמשלש חדשים — כהשתלש החדשים, כמו, 'ומשלוח מנות' (אסתר ט), 'משלוח ידם' (ישעיה יא)». ולדעת הרד"ק ב«מכלול» משלש הוא שם המספר, על משקל מזמור או «עיר מבחור» (מל"ב ג, יט) והכ"ף היא כ"ף השיעור והקירוב כמו «כשש מאות אלף» (שמות יב, לו)¹. פירושו זה של רד"ק נתקבל גם על דעת ר' שלמה דובנא ומובא על ידיו בביאורו לספר בראשית, במסגרת מפעלו הפרשני של ר' משה בן־מנחם לחמשת חומשי התורה, «נתיבות השלום», שעם משתתפיו נמנה גם ויזל, אשר פירש את ספר ויקרא. ויש לזכור, כי ספר בראשית עם פירושו של ר' שלמה דובנא יצא ב־1780, כתשע שנים קודם צאת חוברת א של «שירי תפארת» (1789).

אכן, בספרות שלאחר המקרא מצוי צירוף כמו למן: «כמן גד יון לשילוח» (מסכת זבים, פרק א, משנה ה); «כמן פי הפך הזה עתידין להיות יוצאין» (תוספתא, סוכה, פרק ג, ע' 196, שורה 1, בהוצאת צוקרמאנדל); «מפכפכת ועולה כמפי הפך הזה» (שם, שם, שורה 26); «כמגדיון לשילה» (סנהדרין סג ע"ב).

ויזל הפוריסטן, חסידה הנלהב של צחות הלשון

1. גם השי"ן הרפה לאחר המ"ם ב«כמשלש» מוכיחה, כי מ"ם

זו אינה קיצורה של «מן».

המקראית בשירתו, לא נטה להתיר את הצירוף של כמו למן בלשון השירה, מאחר שכאמור, צירוף כזה אינו מצוי במקרא. לפיכך חשב, כנראה, כי רמח"ל (או המגיה של "לישרים תהלה") טעה בניקוד אותה מלה וכמחרכים, ויש לנקד את המ"ם הראשונה שבה בפתח, ושם העצם ביחיד נפרד הוא מחרף, וברבים — מחרפים (על משקל מחמד, מחמדים). וכך ייחס ויזל לרמח"ל, ללא יסוד וללא צורך, מלה מחודשת משורש "חרך". את החידוש הזה, הרמח"לי כביכול, אף שיבץ ויזל בחרו שהובא לעיל מ"שירי תפארת", שיר ראשון: "ממחרכיו הציץ אליהם אל מושיע".

השפעתם המכרעת של "שירי תפארת" על המשכילים העברים במאה הי"ט היא שגרמה, כי אף החידוש הלשוני המזור מחרך יקנה לו שביתה אצלם, והדבר בא על ביטויו בשירו הנזכר של "האברך המליץ" יוסף סג"ל וכן בקצת הוצאות של "לישרים תהלה", שבהן, כאמור למעלה, "תוקן" ניקוד המלה וכמחרכים בחרו הנ"ל, ומתחת למ"ם בא פתח (במקום צירי), ולעיתים אף הכ"ף הראשונה נתחלפה בבי"ת — "ובמחרכים".

אלה תולדות המלה מחרך, מלה מיותרת, שבטעות נוצרה, ואכן לא נתקבלה ולא השתרשה, וזכר לה נשאר רק בשירת ההשכלה ובמילונו של אליעזר בן-יהודה.